

RESTÁS ATTILA

Szent költészet és antikizálás

POSTA Anna: *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022 (Csokonai Könyvtár, 61).

A Debreceni Egyetem Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskolájában készült PhD-disszertáció továbbfejlesztett változata a megbíralt munka, mely illeszkedik a témavezető, Imre Mihály professzor irányításával készült azon művek sorába, melyek a kora újkori magyarországi művelődéstörténet kutatása és a neolatin filológia termékeny szimbiózisából növekedtek, és a korabeli irodalom- és nyelvelmélet (a retorika és a poétika) beható ismeretén alapulnak. A hazai régi magyar irodalmárok persze a tudományszak kialakulásától kezdve tisztában voltak azzal, hogy az anyanyelvi (magyar) literatúra nem tanulmányozható a latin előzmények vagy párhuzamok megismerése nélkül, a nemzetközi neolatin kutatások intézményesülése pedig itthon is hasonló kezdeményezésekhez vezetett. Posta Anna tanulmányai, majd tudományos pályájának kezdetei így olyan kedvező időszakra estek, amikor ő is – bekapcsolódva a rokon tudományágakat művelők közösségébe – értő és bátorító kollegiális közönség előtt mutathatta be eredményeit. Az 1565-ös kolozsvári Bonfini-kiadás kísérő latin versciklusának vizsgálatától a 18. századi hódmezővásárhelyi református lelkész, Szőnyi Benjámintól terjed Posta Anna érdeklődése, melyből a 16–17. fordulójának jelentősebb neolatin költőinek művei állnak a könyv középpontjában.

A monográfia a korszakra jellemző kulturális szinkretizmust teszi vizsgált példán keresztül érzékletessé és nyilvánvalóvá, miközben feltárja a reformáció retorikai és poétikai szemléletének és a vele párhuzamosan jelentkező késő humanizmusnak (*Späthumanismus*) nemcsak a szoros kapcsolatát, hanem a feszültségét is. Míg gyakori a bibliai versek antikizáló parafrázisaiban, hogy a költő *Olympusként* írja le a mennyet és *Tartarusként* a poklot, Istent Mennydörgőnek (*Tonans*) nevezi, vagy metonimikusan fölcseréli a bort és a kenyeret *Bacchus* és *Ceres* nevével, addig a vizsgált költeményekben azt tapasztaljuk, hogy alkotóik az üdvértéket fölébe helyezik a kulturális értékeknek, és e művek elsősorban paraliturgikus funkcióban – a hitre vezető iskolai gyakorlatként – élnek.

A monográfia magyarországi szerzők bibliai témájú verses átköltéseit vizsgálja; a vizsgálat felső időhatára a Johann Philipp Pareus által 1619-ben kiadott reprezentatív antológia megjelenése. A bevezető fejezetben a késő humanista értelmiséget mutatja be a szerző: a közös műveltség, főként a német földön folytatott akadémiai tanulmányok s a protestáns felekezetekhez való tartozás – csupán Zsámboky (*Sambucus*) János tartozik a kötetben vizsgált költők közül a katolikusokhoz – formált ebből a körből többé-kevésbé kulturálisan egységes társaságot. A kötetben elemzett művek szerzőinek kiválasztása nem önkényes: valamennyien „Pallas magyar ivadékaiknak”

tekinthetők, akiknek neve korabeli dokumentumban is került egymás mellé (például mint az 1595-ben Darholcz Kristóf által szerkesztett funerációs gyűjtemény szerzői, akik Balassi Bálintnak és Ferencnek állítottak emléket, vagy a Tolnai Balog János által Bocatius tiszteletére írt elégikus versében felsorolt személyek). Ez a fejezet mutat rá e szerzők társadalmi helyzetének sokszínűségére. Közülük talán Zsámboky a legmagasabb rangú: a német egyetemeken kívül Párizsban és Padovában iskolázott császári orvos, míg a többiek alacsonyabb származású lelkészek, iskolamesterek.

A második fejezetben tisztázza Posta Anna, hogy mit ért a *sacra poesis* (szent költészet) fogalmán. Ez egy olyan műfajcsoportot jelöl, mely magába olvasztotta mind a reformáció, mind az antikvitás műveltségét, és „(1) egyfelől antikizált parafrázisokról beszélhetünk, amikor egy konkrét, locusmegjelöléssel is ellátott vagy ellátható bibliai könyv vagy szöveghely [...] átköltése formailag és tartalmilag klasszikus jegyekkel (pl. latin nyelvezet, antik metrum és műfaj, klasszikus kifejezések és intertextuális utalások, retorikai-stilisztikai figurák) van felruházva, (2) ezzel szemben a krisztianizált imitációk lényege, hogy esetükben konkrét bibliai locusról nincs szó, csupán bibliai témákról [...], amelyekkel az imitált klasszikus műfaji minták (pl. eposz, elégia, ecloga, dráma) telítődnek” (41–42). Posta a legfrissebb szakirodalomra is támaszkodva mutatja be ennek az európai párhuzamait, részletesen azonban a német területek neolatin költői termését veszi górcső alá. Annál is inkább indokolt ez, mert az elemzett szövegkorpusz szerzői németek vagy hazai német anyanyelvűek voltak, német egyetemen (is) tanultak vagy munkáikat német földön jelentették meg, fokozottan számíthatunk tehát a németországi kulturális jelenségek befogadására.

A monográfia az ókeresztény korba vezeti vissza e szent költészet gyökereit, amivel a 16. századi kortársak is tisztában voltak; Posta regisztrálja is azt a tényt, hogy a kora újkori újrakiadásokban megélenkülő figyelem irányult mind a bibliai eposzként, mind a lírai vagy tanítókölteményként értelmezett művekre. Az elméleti alapozás pedig Szent Jeromostól jött, aki a Vulgata latin fordítása elé írt bevezetőjében ismerte fel a bibliai műfajok költői erejét, amikor írja, hogy a zsoltáros Dávid „a mi Simonidesünk, Pindarusunk, Alcaeusunk, Horatiusunk és Catullusunk”.¹ François Mouret burgundiai ügyvéd pedig a III. Henrik francia királynak ajánlott zsoltárfordításokat tartalmazó kötetében a saját könyvéhez (*Ad librum Author*) írt verses ajánlásában disztichonba foglalja ezt a névsort, és a margón utal Jeromosra:

Sed canit hic David Christum, citharaque loquaci
 Personat hunc Christum, perpetuumque Deum.
 Hic est Alcaeus, Thebanus Pindarus, ille
 Romanus Flaccus, sive Catullus adest.²

¹ Ernst Robert CURTIUS, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, A. Francke AG, 1948, 80; magyar fordításban: Ernst Robert CURTIUS, *A retorika*, ford. MOLNÁR Andrea, Pompeji, 1991/2, 112.

² Franciscus MOURETTUS, *Enchiridion Psalmorum Davidis Regii Prophetarum ex Hebraica veritate*, Parisiis, apud Michaellem Somnium, 1581, oldalszámozás nélkül.

Közös az ókeresztény és a kora újkori szövegekben, hogy segítségükkel egyszerre befogadhatók a klasszikus nyelvi-retorikai ismeretek és a bibliai tanok, a szent költészet ezért az üdvözülés szolgálatába állítható. Posta gondosan tanulmányozta a németországi kiadványok paratextusait, amelyekben a szerzők a szent költészet elméleti alapjairól is értekeznek, a magyarországi kiadványokból azonban ez az elméleti távlat hiányzik, és a patrónushoz vagy költőtárshoz intézett előszavak, ajánló szövegek a megjelentetett munkákban csak a hagyományos dicsérő-magasztaló funkciót töltik be a kontextualizáció helyett.

A harmadik fejezet témája a zsoltárok verses parafrázisa, melyben a hagyományos teológiai osztályozás alapján (panasz- és hálaadó zsoltárok; király- és bölcsességi zsoltárok; himnuszok és dicsőítő zsoltárok) csoportosítja a költeményeket. A zsoltárok elkülönítését más ószövetségi könyvektől az indokolja, hogy már az ókeresztény hagyomány is önállóan tárgyalta a témát (lásd Jeromost), önmagukban is rövid – a klasszikus poétika felől lírainak tekinthető – művekről van szó, és a zsoltárátköltések száma messze meghaladja a hosszabb, epikus műveké. Van még egy szempont, amelyre a szerző csak érintőlegesen tér ki: milyen viszonyban állnak ezek a neolatin költői művek az anyanyelvi – jelesül magyar – zsoltárparafrázisokkal. A hiány azonban csak látszólagos, hiszen éppen a legjelesebb zsoltárfordítói teljesítményről, Szenci Molnár Albert költői mintáiról kiváló áttekintéssel rendelkezünk.³

Az isteni és az emberi szó sajátos egyensúlya, amely a németországi bibliai költészetben megfigyelhető, a hazai anyagban felbomlik; míg a német költők gazdag formai változatossággal élnek, sőt előfordul, hogy egy-egy szerző ugyanannak a zsoltárnak többféle metrikus változatát is elkészíti, a magyarországi szerzők ezzel szemben szinte csak a hexameteres vagy disztichonos metrumot alkalmazzák (Bocaius és Pilcius a kivétel). Az is különbség a hazai és a németországi zsoltárparafrázisok között, hogy a német példákban nem elsődleges a liturgikus vagy paraliturgikus funkció (a különbséget élesen jelzi például az, hogy Spethe zsoltárfordítása négyszólamú kottával jelent meg, ami elképzelhetetlen volt a magyarországi költők kiadványai esetében). Sőt a nagy erudícióval elkészített németországi átdolgozások némelyike kifejezetten alkalmatlan a liturgikus igények kielégítésére, az istentiszteleti közös éneklésre (például Selnecker hellenisztikus mintájú képverset, kaligrammát faragott a 23. zsoltárból, Lobwasser pedig emblémaként értelmezte a 90. zsoltárt). A monográfia tudománytörténeti és elméleti bevezetőit követő négy fejezet mindegyike olyan kitekintéssel zárul, melyekben Posta Anna a németországi párhuzamok vázolásával, az ottani és a hazai alkotások egybevetésével a magyarországi gyakorlat hiányosságait is biztosabban tudja felmutatni.

³ IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert életművében, Budapest, Balassi, 2009 (különösen: A *Psalterium Ungaricum* poétikai programja XVI. századi kontextusban c. fejezet), 237–260.

A negyedik és ötödik fejezet az ószövetségi és az újszövetségi könyvek vagy szöveghelyek átköltésének példáit tekinti át. A bevezető fejezetben adott definíció szerint arról van szó, hogy a bibliai szöveget úgy antikizálja, hogy a klasszikus műfaj, verselés stb. miatt a kegyes szöveg a klasszikus paradigma szerint is olvasható, például – Purkirscherről szólva – „a biblikus paradigma egy-egy elemének a helyére az antik paradigma egy-egy megfelelő eleme van beillesztve”. (119.) Az újszövetségi átköltések közül az erdélyi szász Schesaeus parafrázisainak értelmezése olvasható nagy terjedelemben. Például a *Jézus, a jó pásztor* szöveghelyének költői értelmezésében „Jézus Krisztus a vergiliusi eclogákból jól ismert pásztorfigurák képében tűnik fel, pásztorsípján muzsikál legelésző nyájának. A jelenetből teljes idill, béke, nyugalom árad.” (152.) Más helyek kifejtésénél – a hosszabb szöveg erre is lehetőséget ad – a szó szerint átköltésre és a tartalmi parafrázisra egyaránt találunk példát.

Az utolsó, hatodik fejezet azokkal a bibliai carmenekkel, eposzimitációnak tekintett hosszabb alkotásokkal foglalkozik, amelyeket Posta Anna a *krisztianizálás* címszó alatt tárgyal. Ezeket a műveket Ralf Georg Czapla bibliai eposzokat tárgyaló munkája nem különíti el az előző két fejezetben bemutatott epikus alkotásoktól, Posta Anna azért döntött az utóbbi kategória önálló elemzése mellett, mert bennük – jelesül Leonhardus Mokoschinus Ószövetség-parafrázisában – a műfaji jellemzők annyira kidolgozottak, hogy eposzimitációként is értelmezhetők. Ez a példa továbbá „kiválóan alkalmas a sacra poesis két meghatározó pólusa, az antikizálás és a krisztianizálás közötti kényes egyensúly szemléltetésére”. (164.) A költői magyarázatnak különösen akkor van jelentősége, amikor az eredeti bibliai szövegben (Exod 34,29) is homályos vagy nehezen érthető helyet kell kibontani, például azt, amikor Mózes a Sínai-hegyről lejöve „szarvakat viselt volna” (más értelmezés szerint „Mózes arca ragyogott”). Posta Anna ennél a résznél Mokoschinus esetében az ovidiusi imitáció lehetőségét veszi észre, amit az indokol, hogy Mózes átváltozása a *Metamorphoses*-történetekkel is párhuzamba állítható. (192.)

A Posta Anna monográfiájában tárgyalt szerzők és költői művek közül néhány rendelkezik modern kritikai kiadással (például Bocatius, Schesaeus, Purkischer) és rájuk vonatkozó szakirodalmi értelmezéssel, mások csak korabeli nyomtatványokból ismeretesek. Tolnai Balog Jánosnak a bevezető fejezetben elemzett, Bociatiushoz intézett dicsőítő költeményét sem tárta fel más kutató Posta Anna előtt. Ez a példa is jelzi, hogy mennyi feladat állhat még a hazai régi magyaros és neolatinos kutatók előtt csak a „hosszú 16. századra” vonatkozóan is. A kötethez függelékül járul Laskai Csókás Péter Énekek éneke-átköltésének (RMK III/I, 674.) fényképmásolatban való közlése, mely azért is különleges, mert Laskai „a szerkesztés összetettségében a hazai munkák közt egyedülállót alkotott”. (142.) Posta Anna az önmaga számára kijelölt anyag áttekintésével, eddig alig méltatott művek részletes elemzésével, a hazai művelődéstörténeti folyamatok és a németországi párhuzamok fölrajzolásával biztos kézzel mutat rá arra, hogy ez a költészet szinkronban állt a korabeli németországi szent költészet folyamataival – még ha hangsúlybeli eltolódásokat bőségesen regisztrált is a szerző.

Az elvégzett munkával a vizsgált költők és műveik immár nem elszigetelt jelenségként állnak előttünk, hanem eszmei – esetenként társadalmi – kapcsolódásaik is világosabban kirajzolódnak, és a humanista költői kánonban való (újra)pozicionálásuk is nagyot lépett előre. A közelmúltban Posta Anna a kötet tematikájából angol nyelvű dolgozatokat is megjelentetett, ez pedig a magyarul nem olvasó szakmai közönség számára hangsúlyosan is hiánypótló.⁴

⁴ Anna POSTA, *Latin Paraphrases of Old Testament Books in Verse in 16th century Hungary*, Hungarian Studies, 2023, Special Issue, 15–31; Anna POSTA, *Psalm Paraphrases in Latin in Sixteenth Century Hungary*, Central European Cultures, 2023/2, 3–23.